

Territori, exclusió social i polítiques d'inclusió a Catalunya

Document comparatiu entre ciutats, barris i col·lectius socials

Bellaterra, juliol de 2008

Àrea d'Inclusió social i ciutadania
Institut de Govern i Polítiques Públiques

Direcció:
Ismael Blanco
Joan Subirats

Recerca:
Gabriela del Valle Gómez
Jonatan Sánchez
Jordi Bonet

Amb el suport de:

UAB
Universitat Autònoma
de Barcelona

IGOP
Institut de
Govern i
Polítiques
Públiques

FUNDACIÓ
JAUME
Jaume
BOFILL
Bofill

Fundació
Carles
Pi
i Sunyer
d'estudis
autonòmics
i locals

Edifici B
Campus UAB
08193 Bellaterra
+34 93 581 34 46

Escola de polítiques socials i urbanes
Urrutia, 17
08042 Barcelona
+34 93 407 62 03

<http://igop.uab.cat>
gr.igop@uab.cat

SUMARI

1. Introducció	3
2. Anàlisi comparativa entre les diferents ciutats	6
2.1 L'impacte de les dinàmiques globals en les ciutats objecte d'estudi	7
3. La territorialització de la vulnerabilitat: els barris	10
3.1 Barris centrals	10
3.2 Barris Perifèrics	12
4. Anàlisi comparativa de les trajectòries d'exclusió-inclusió	15
4.1 Joves	15
4.2 Migrants en situació administrativa irregular	17
4.3 Aturats de Llarga durada	20
4.4 Monoparentals	22
4.5 Gent Gran	24
5. Conclusions Finals	27

ÍNDEX TAULES

Taula 1: Indicadors de Vulnerabilitat Social rellevants	6
Taula 2: Distribució de la població per grans sectors d'activitat (2001)	9
Taula 3 Estructura d'oportunitats territorial en relació al cicle vital	30

1. Introducció

La línia de recerca en la que s'ubica aquest informe s'inscriu en els actuals debats polítics i acadèmics al voltant de la dimensió territorial de l'exclusió social. La rellevància del territori com a factor explicatiu dels processos d'exclusió forma part de l'agenda científica internacional en els àmbits d'estudi de la pobresa i l'exclusió social urbana. Així, doncs, teories sorgides durant la dècada dels 80 i els 90 que semblaven circumscrites a les dinàmiques de transformació de les ciutats nord-americanes (*gentrificació*, segregació residencial, renaixença urbana, ciutat dual...) comencen a ser incorporades en el debat acadèmic europeu i fins i tot fonamenten programes públics d'intervenció urbana desenvolupats en les ciutats europees. Tanmateix, considerem que la manca d'estudis locals urbans comparats, tant dins de l'àmbit català com de l'espanyol, ha comportat que sovint s'hagin traslladat acríticament a la nostra realitat hipòtesis teòriques elaborades en contextos anglosaxons o propis d'altres països de l'Europa continental. La recerca que estem realitzant, per tant, ens hauria de permetre aprofundir en el coneixement de l'exclusió social urbana en el context català i, en últim terme, inferir-ne certes especificitats respecte la situació d'altres països europeus.

La revisió bibliogràfica i documental realitzada ens ha permès constatar que, certament, en els darrers anys hi ha hagut a Catalunya un augment d'estudis de diagnòstic social de zones urbanes en dificultats. Tanmateix, la gran majoria d'aquests diagnòstics estan orientats al disseny i/o implementació de programes o plans concrets d'intervenció en el territori (Plans Comunitaris, Plans Integrals, projectes de regeneració en el marc de la Llei de Barris...) i, en canvi, no tenen per finalitat produir coneixement empíric comparat ni molt menys coneixement teòric sobre dinàmiques d'exclusió social urbana observades.

Amb la present recerca, per tant, pretenem augmentar el nostre coneixement sobre les dinàmiques de l'exclusió social urbana a Catalunya i confrontar-lo amb els debats teòrics internacionals, sense perdre de vista que els seus resultats puguin resultar útils per a la seva incorporació en el disseny de polítiques d'inclusió socio-espacial.

El factor territorial ocupa un lloc predominant en les nostres preguntes de recerca. Connectant amb el debat teòric internacional sobre els anomenats "efectes de barri" (*neighbourhood effects*), ens estem preguntat sobre l'efecte que té el factor territorial en les trajectòries d'exclusió – inclusió de les persones que hi resideixen. En aquest sentit, hem optat per a considerar el territori no com un mer receptacle on tenen lloc les interaccions socials, sinó com una estructura dinàmica i complexa d'oportunitats que involucra l'acció de tres esferes (l'esfera del mercat, l'esfera redistributiva i l'esfera de reciprocitat) amb una forta influència sobre el benestar i les oportunitats vitals de les persones que habiten aquest territori.

La pregunta bàsica a la que intentem respondre amb aquesta recerca comparada pot ser formulada en els següents termes: "En quina mesura l'estructura d'oportunitats d'un barri en dificultat afecta diferencialment a les trajectòries d'exclusió/inclusió social dels col·lectius socials vulnerables que l'habituen?". És a dir, es tracta d'una pregunta

que pretén explorar com territoris diversos (en el nostre cas un barri cèntric degradat i un de perifèric desafavorit) ofereixen oportunitats diferents als diferents col·lectius socials desafavorits que l'habiten. Identifiquem doncs en la nostra recerca dues variables: una explicativa (el territori entès com a estructura d'oportunitats) i una resposta (la trajectòria d'exclusió/inclusió dels col·lectius vulnerables).

En el procés de recollida de dades que hem seguit a totes les ciutats estudiades cal distingir entre tres grans fases:

- La **primera fase**, orientada a l'anàlisi de les dinàmiques de canvi urbà experimentades per cadascuna de les ciutats objecte d'estudi, així com a l'anàlisi del context socio-espacial específic de cadascun dels barris escollits per cada ciutat. En aquesta fase, les dades obtingudes provenen dels tres tipus de fonts: estadístiques secundàries, documentació (fonts gràfiques i escrites) i entrevistes. Les entrevistes exploratòries realitzades en aquesta fase s'han realitzat a: càrrecs polítics de les àrees de Serveis Personals dels respectius ajuntaments de cada municipi; tècnics de l'àrea i dels equips de serveis socials d'atenció primària; responsables i tècnics d'àrees de salut i de dinamització comunitària; associacions veïnals, culturals i de comerciants; organitzacions del tercer sector prestadores de serveis; institucions educatives; i institucions religioses presents al barri.
- La **segona fase** s'ha fonamentat en la realització d'entrevistes en profunditat a persones representatives de diversos col·lectius socials vulnerables. Tot partint d'estudis previs desenvolupats per l'IGOP sobre perfils d'exclusió social urbana, hem seleccionat cinc col·lectius que representen els cinc perfils vulnerables més comuns a les ciutats espanyoles i catalanes: joves en situació de fracàs escolar i dificultats d'inserció laboral; immigrants en situació irregular en tant que no disposen de permís de treball; aturats de llarga durada; dones amb càrregues monoparentals; i persones grans amb trajectòries d'aïllament i vulnerabilitat relacional. En cada barri objecte d'estudi s'han realitzat dues entrevistes en profunditat a dues persones per cada perfil, atenent a criteris de variabilitat de gènere i origen quan aquests han estat rellevants. S'ha procurat diversificar els procediments de contacte amb entrevistats (Serveis Socials, associacions de barri, organitzacions del tercer sector,...) per reduir biaixos de selecció.
- En una **tercera fase** hem desenvolupat una anàlisi comparativa de resultats en les quatre ciutats objecte d'estudi, els resultats de la qual presentem en aquest document.

Així, doncs, aquest document s'estructura en quatre apartats: en el primer abordarem una comparativa general entre les diferents ciutats, tenint en compte quina ha estat l'evolució de les tendències macro-estructurals i la seva corresponent territorialització; en un segon apartat, traslladarem aquesta comparació a les semblances i diferències observades en els dos tipus de barris objecte d'estudi; passarem posteriorment en un tercer apartat a evidenciar les semblances i diferències en la manera que els diferents col·lectius socials estudiats es relacionen amb el territori; per últim, finalitzarem amb un apartat conclusiu que inclourà no només aportacions teòriques sinó també

suggeriments per a la millora de la inclusivitat socio-espacial de les polítiques públiques locals, a més d'apuntar futures línies de recerca.

2. Anàlisi comparativa entre les diferents ciutats

L'estudi ha estat realitzat en quatre ciutats catalanes, capitals de les respectives demarcacions provincials: Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona. Tanmateix, en el cas de Tarragona, l'estudi no ha estat completament desenvolupat, atès que no s'ha pogut signar un conveni específic amb aquest municipi.

A fi de desenvolupar l'anàlisi comparativa, hem seleccionat en la taula 1 els indicadors socials més rellevants des del punt de vista de la incidència de factors de vulnerabilitat social en la dimensió ciutat.

Taula 1: Indicadors de Vulnerabilitat Social rellevants

	Població (hab. 2007)	Taxa d'instrucció insuficient (2001)	RFBD (2002) (*)	Població > 65 anys (2007)	Índex envelliment (2006)
Barcelona	1.595.110	34.5 %	14,2	20,7 %	169
Girona	92.186	33.6 %	16	13,5 %	83
Lleida	127.364	41 %	**	15,8 %	132
Tarragona	134.163	35.3 %	13,9	14,7%	92
Catalunya	7.210.508	39.9 %	12,6	16,4%	111

	Índex de Sobreenvelliment (2006)	Taxa d'atur (2001)	Taxa d'activitat (2001)	Llars Unipersonals (2001)	Taxa de Població estrangera (2007)
Barcelona	13	10,85 %	55,39 %	26,15%	17,97 %
Girona	14	8,45 %	62,5 %	24,09%	18,82 %
Lleida	12	6,08 %	57,44 %	20,46%	15,6 %
Tarragona	11	10,24 %	57,12 %	20,47%	14,76 %
Catalunya	12	10,17 %	58,35 %	20,92%	14,78 %

Font: Idescat

(*) En milers d'euros

(** Falten dades)

En primer lloc cal tenir en compte les **diferències d'escala** presents entre ciutats. Així, doncs, mentre Girona, Lleida i Tarragona tenen un nombre d'habitants similar, al voltant dels 100.000 habitants, que les situa en el rang de ciutats mitjanes, Barcelona és una metròpolis que supera el milió i mig. A més a més, cal tenir en compte la dimensió metropolitana barcelonina, que abasta una regió metropolitana d'una extensió geogràfica de 3.236 km² i que compta amb 164 municipis amb una població total de 4.856.579 habitants (2007). Aquest fet es veu reflectit també en la grandària poblacional dels barris seleccionats, superior en el cas de Barcelona a les altres unitats seleccionades, així com en l'organització administrativa municipal que està descentralitzada a nivell de districte en el cas barceloní, i centralitzada en la resta de ciutats.

En segon lloc, cal tenir en compte les **diferències socioeconòmiques**, que hem representat en la taula adjunta amb els següents indicadors: Renda Familiar Bruta Disponible per càpita, taxa d'atur, taxa d'activitat i nivell d'instrucció insuficient. Si observem el quadre comparatiu, observem que Girona destaca per tenir la menor taxa

d'instrucció insuficient, una molt alta renda per càpita, i una baixa taxa d'atur amb una alta taxa d'activitat que és fruit d'una major taxa d'activitat femenina 46,20% (2001). A més a més, un altre indicador que no hem recollit a la taula, però és representatiu del cas gironí, és que la ciutat disposa d'un 18,6% (2007) de titulats superiors (diplomats i llicenciats) el que contrasta amb el 14,4% (2007) de Tarragona (la ciutat que presenta una percentatge més baix.) Observem doncs importants variacions en els indicadors socioeconòmics de les quatre ciutats. Girona és la ciutat amb unes millors condicions socioeconòmiques, mentre que Lleida i Tarragona se situen en la franja més baixa. Barcelona es troba entremig d'aquests dos extrems.

En tercer lloc, cal considerar que l'**àmbit peri-urbà** on s'insereixen les diferents ciutats és també un factor determinant per a la comprensió dels processos de vulnerabilitat territorial, en tant que les ciutats no actuen com a components aïllats sinó en interacció amb el seu "hinterland" o àrea peri-urbana. Així, com s'ha dit, mentre Barcelona s'insereix en un ampli sistema metropolità que incorpora ciutats mitjanes i grans (Hospitalet, Badalona, Terrassa, Sabadell,...) i presenta una important diversitat funcional; Girona se situa en una àrea periurbana intercomarcal (Gironès, Baix i Alt Empordà, Pla de l'Estany, La Selva) constituïda a partir de la seva funció de nus viari, provisió de serveis i efecte de proximitat amb la frontera francesa; Tarragona es troba envoltada per un sistema periurbà connectat amb la veïna ciutat de Reus, diferenciat entre una àrea industrial (port de Tarragona, refinaria, petroquímica-Pobla de Mafumet, polígon Riu Clar) i una àrea residencial-turística en la franja litoral (Salou, Torredembarra,...); i finalment l'àrea periurbana de Lleida està fortament vinculada a l'explotació agrícola (El Segrià) i estén el seu radi d'acció a un hinterland quasi provincial, on destaca la ciutat com a principal centre urbà, i que la converteix en pol de concentració de situacions de vulnerabilitat moltes d'elles desplaçades de poblacions més petites i de les característiques del treball temporer associat al treball en el camp.

2.1 L'impacte de les dinàmiques globals en les ciutats objecte d'estudi

Al llarg de l'estudi hem pogut identificar una sèrie de dinàmiques de canvi social que es troben presents en les diferents ciutats objecte d'estudi. Aquestes dinàmiques de canvi estan al darrere de l'emergència de nous col·lectius socials en situació de risc de vulnerabilitat o exclusió. D'aquestes tendències, i en funció dels resultats obtinguts en l'estudi, considerem rellevant destacar-ne les següents:

-La intensificació dels fluxos migratoris: en totes les ciutats estudiades, s'observa un creixement constant de la població d'origen migrant, amb una de les taxes més altes en el cas de Girona (18,82%) i una de les més baixes en la ciutat de Tarragona (14,7%). Majoritàriament, es tracta d'una immigració d'origen extracomunitari provinent de les regions geogràfiques del Magrib, Amèrica Andina (i Senegàmbia en el cas gironí). Aquesta dinàmica és especialment rellevant en tant que la situació d'irregularitat administrativa en què es troba un important segment de la població migrant recentment arribada provoca importants barreres d'accés als serveis i prestacions socials. Tot i tenir resolta la situació de regularitat administrativa, la

condició de migrant és un factor evident de vulnerabilitat que sovint coincideix amb molts altres factors i els agreuja.

També s'observen diversos impactes territorials de la presència de col·lectius de persones nouvingudes: en primer lloc, per l'aparició d'un teixit comercial i microempresarial regit per nouvinguts; en segon lloc, pels canvis en els usos de l'espai públic, que poden arribar a ser, en alguns casos, un factor activador de prejudicis xenòfobs entre la població autòctona; en tercer lloc, per la tendència a la concentració de població d'origen migrant en les escoles; i finalment, per la interrelació entre les dinàmiques de mobilitat residencial i l'assentament/concentració de població nouvinguda en alguns barris.

-Els canvis en l'estructura de les famílies i les llars: s'observa com aquests canvis (augment de la taxa d'ocupació femenina, elevada mobilitat residencial vinculada a les possibilitats d'accés a l'habitatge, envelliment i sobreenvelliment poblacional) reverteixen especialment en dos dels col·lectius socials analitzats: el de dones en situació de monoparentalitat i el de gent gran en situació d'aïllament o vulnerabilitat relacional. En aquest sentit, cal destacar com l'elevat índex d'envelliment en el cas de Barcelona (169) i l'elevat índex de sobreenvelliment en el cas gironí (14) són indicatius del creixement de la població en la franja de vellesa, col·lectiu social que tendeix a acumular diferents factors de vulnerabilitat (baixos ingressos, situacions de malaltia i mobilitat reduïda, debilitament i/o extinció de les xarxes socials,...) En aquest sentit, cal veure com les ciutats que presenten un major índex d'envelliment i sobreenvelliment, són també les que presenten un major percentatge de llars unipersonals, moltes d'elles ocupades per avis. No disposem d'indicadors quantitius del nombre de llars monoparentals, tot i que atenent a l'aproximació qualitativa, en el conjunt de ciutats estudiades aquest apareix com un factor de vulnerabilitat emergent.

-La transformació de l'estructura socio-productiva: la terciarització econòmica dins el procés de reestructuració postfordista, acompanyada de la desregulació de les condicions laborals, ha fet emergir el fenomen de la precarietat (que no podem reduir únicament a l'àmbit laboral, però que té com una de les seves dimensions més rellevants les dificultats per accedir a un treball estable que permeti afrontar l'augment del cost de la vida). La precarització laboral ha substituït progressivament les situacions d'atur estructural, viscudes arran del desmantellament del sector industrial durant els anys 80'.

Tanmateix, les situacions de precarització laboral són més punyents en aquelles ciutats on l'economia es troba més terciaritzada (com és el cas de Barcelona i especialment Girona) que en el cas de Tarragona (on encara hi té un cert pes l'economia industrial) i el de Lleida, que es diferencia de la resta pel pes del sector agrícola i la seva centralitat urbana en l'àmbit provincial. Traduït a indicadors, veiem en la taula 2 que Barcelona, amb un 75,5%, i Girona, amb un 73,6%, serien les ciutats més terciaritzades, mentre Lleida, amb un 4,2%, és la ciutat que presenta un major percentatge de població dedicada a l'agricultura i un menor percentatge de població ocupada en la indústria; Tarragona, amb un 18,8%, és la que presenta un percentatge de població més alt ocupat en la indústria.

Taula 2: Distribució de la població per grans sectors d'activitat (2001)

	Agricultura	Indústria	Construcció	Serveis
Barcelona	0,4 %	18,0 %	6,1 %	75,5 %
Girona	1,1 %	16,4 %	8,9 %	73,6 %
Lleida	4,2 %	13,1 %	11,3 %	71,4 %
Tarragona	1,5 %	18,8 %	11,2 %	68,5 %
Catalunya	2,5 %	25,2 %	10,4 %	62,0 %

Font: IDESCAT

-La crisi de les institucions tradicionals de socialització (família, escola i treball). Aquestes institucions que constituïen l'eix vertebrador de la socialització de joves i infants en la societat industrial, es troben actualment en una situació de crisi estructural vinculada als canvis de sistemes de valors de la societat post-industrial. Aquesta crisi afecta especialment al col·lectiu de joves en situació de fracàs escolar, on l'agent principal de socialització passen a ser grups d'iguals fortament mediatitzats per la cultura del consum.

En aquest cas, no disposem d'indicadors quantitius territorials que evidencin la transformació en el sistema de valors, malgrat que aquesta és una tendència general tal i com evidencia l'Enquesta Mundial de Valors, l'Enquesta Europea de Valors i en certa mesura l'Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona de condicions de vida i d'hàbits de la població. Així, doncs, es perceben importants canvis en l'ocupació del temps, inserció en la societat informacional a partir de l'ús de les noves tecnologies i els valors més apreciats pel conjunt de la població que incideixen en la crisi dels dispositius tradicionals de socialització.

3. La territorialització de la vulnerabilitat: els barris

En l'estudi que hem realitzat, malgrat les diferències entre ciutats i barris a les que anteriorment fèiem referència, hem trobat característiques comunes que es reproduïen en els barris objecte d'estudi, així com dissimilituds que explicarien la variació dels factors de vulnerabilitat per cadascun dels col·lectius, atenen al bagatge històric, l'estructura urbana i periurbana i els problemes heretats.

3.1 Barris centrals

La tipologia de barri central correspon a un barri ubicat en el centre històric de la ciutat, amb un teixit urbà preindustrial (en alguns casos d'origen medieval, com el cas de la Part Alta de Tarragona i del Barri Antic de Lleida i barroc en el cas de la Barceloneta), caracteritzat per la manca de zones verdes i espais públics amplis i un parc habitacional envellit, amb una presència significativa d'infrahabitatges. Sovint es tracta de barris densificats, excepte en aquells casos on l'èxode poblacional associat a la degradació ha comportat un progressiu decreixement de la població resident (tal i com succeeix en el barri Antic de Lleida).

El règim de tenença majoritari és el de lloguer, el que ha comportat la presència de bosses de marginalitat associades en alguns casos a l'economia informal: economia del troc, tràfic i consum d'estupefaents, prostitució (en el cas del Barri Antic de Lleida i la Part Alta de Tarragona.) Alhora, aquests barris, per la seva posició de centralitat, atreuen població sense sostre (Barri Antic de Lleida i Part Alta de Tarragona) i població nouvinguda en els quatre barris estudiats. En aquest sentit, aquests barris actuen sovint com a territoris de primera acollida de la població immigrant, donada l'existència d'un mercat de lloguer que permet satisfer les necessitats habitacionals sense disposar d'un capital acumulat.

Tanmateix, la posició de centralitat està convertint a alguns d'aquests barris en objectius de la inversió immobiliària (especialment en el cas de la Barceloneta), el que provoca l'aparició de processos d'assetjament immobiliari i la substitució de la població resident, donant lloc a un incipient procés de gentrificació. Aquest procés és més punyent en ciutats que han esdevingut pol d'atracció turística (com és el cas de la Barceloneta, la Part Alta de Tarragona o el Barri Vell de la ciutat de Girona) que en ciutats que es troben fora dels circuits turístics i on el centre històric presenta un important índex de degradació (Barri Antic de Lleida). Aquesta situació es produeix especialment en el cas de Girona, on el barri central escollit no ha estat el Barri Vell, sinó Santa-Eugènia/Can Gibert del Pla, que no forma part del centre històric de la ciutat, precisament perquè el procés de regeneració urbana que es desenvolupa durant la dècada dels 80' i als 90' l'han convertit avui en dia en un barri benestant¹.

¹ La inexistència de factors rellevants de vulnerabilitat en aquesta zona va motivar la necessitat d'escollir un altre barri que, tot i no pertànyer a la categoria de "barri central" pogués compartir algunes de les seves característiques (forta identitat històrica, presència d'un parc d'habitatges anteriors a l'etapa d'expansió fordista, diversitat funcional,...). Val a dir que, malgrat que Santa Eugènia tingui característiques que puguin ser identificades amb les d'un barri central, aquestes són el resultat més de la seva anterior tradició de municipi independent, annexionat

Un altre element que cal tenir en compte són els indicadors de degradació urbana que trobem en els barris cèntrics i que ens forneixen una imatge dels dèficits habitacionals. Les dues ciutats que presenten uns indicadors més preocupants serien Tarragona i Lleida. Així, estan en estat ruïnós un 21,08% dels edificis del Barri Antic de Lleida i un 10,08 % dels edificis dels edificis de la Part Alta de Tarragona. A més a més, cal tenir en compte que aquestes situacions de degradació tendeixen a concentrar-se en determinats carrers o zones, el que contribueix a generar efectes multiplicadors (impacte visual, concentració de bosses de marginació,...). Un altre indicador, especialment rellevant per la concentració de població envellida i les dificultats de mobilitat associada a aquest col·lectiu, serien el percentatge d'edificis de més de quatre plantes o més sense ascensor, que representen el 76,78% en el centre històric de Lleida i un 12 % a la Part Alta. Finalment, i en relació a la detecció d'infrahabitatges, cal tenir en compte que un 7,78% dels edificis de la Part Alta de Tarragona no disposen d'aigua corrent i un 7,27% no disposen de sistema d'evacuació d'aigües residuals, mentre al Barri Antic de Lleida, la Barceloneta i Santa Eugènia aquests valors són insignificants, propers al 0%.

L'estructura poblacional d'aquests barris presenta un increment rellevant dels índex d'envelliment i sobreenvelliment, el que, unit a les dificultats associades a la mobilitat (inadequació dels habitatges, manca d'ascensors, fractura de les xarxes familiars i relacionals) situa el col·lectiu de la gent gran com un dels col·lectius amb problemàtiques emergents. A més a més, tal i com apuntàvem anteriorment, aquests barris exerceixen sovint el rol de territori de primera acollida de població nouvinguda, el que provoca l'aparició de situacions d'amuntegament (pisos pastera) i la substitució del teixit comercial tradicional per comerços regentats per població migrant. Finalment, cal apuntar l'elevada mobilitat residencial d'aquests barris, que suposa en molts casos un èxode dels residents. Aquesta és provocada tant per la situació de degradació urbana en que es troben com per les dificultats d'accés a un habitatge digne de compra i per la desregulació del mercat de lloguers, que al fixar la durada dels contractes en 5 anys dificulta l'assentament poblacional, al trobar-se sotmesos a les dinàmiques alcistes del mercat immobiliari. Aquests factors es troben en la base del debilitament de les xarxes socials tradicionals i el debilitament de la capacitat d'inclusió del territori.

En relació a les **dinàmiques del mercat**, els barris cèntrics acostumen a tenir una llarga història de teixit comercial tradicional, restauració i petites empreses i tallers que s'articulen al voltant dels carrers comercials històrics. Aquest fet ofereix unes possibilitats d'inclusió en l'esfera del mercat superior que als barris perifèrics. Tanmateix, i vinculat al procés de degradació al que fèiem esment, moltes d'aquestes activitats han plegat i s'observa un increment dels locals buits en les zones degradades (especialment important en la Part Alta de Tarragona i Barri Antic de Lleida) i un creixement d'activitats i comerços que no estan orientades a les necessitats dels residents habituals sinó més aviat a 'usos turístics', com és el cas de

posteriorment a Girona. En canvi, cal tenir en compte que la zona de Can Gibert, per la seva tipologia edificacional, blocs d'habitatges socials tardo-franquistes, correspondria més a la característica de barri perifèric.

l'àrea perimetral de la Barceloneta. Un altre element que cal tenir en compte a l'hora d'analitzar l'esfera del mercat la repercussió de l'increment del preu del mercat immobiliari. També s'observa un progressiva aparició de comerços i empreses regentades i enfocades a la població nouvinguda per donar serveis a aquest col·lectiu poblacional.

Respecte a la **presència dels poders públics**, es pot afirmar que els barris del centre històric acostumen a disposar d'una alta oferta d'equipaments de ciutat, però de pocs equipaments públics de proximitat, situació especialment rellevant en el cas de la Part Alta de Tarragona. En aquest sentit, cal subratllar el fet que aquests barris incorporin un plus de centralitat, en tant que sovint s'hi ubiquen, ja sigui dins els seus límits, o bé en els marges adjacents, equipaments d'escala de ciutat dels que fan ús els veïns del barri (tal és el cas de l'Hospital del Mar en el barri de la Barceloneta, o del Dispositiu d'Inserció Ocupacional ubicat a Sant Narcís però del que també fan ús continu els habitants de Santa Eugènia a Girona.) .

Respecte a **les xarxes de reciprocitat comunitària** en els barris centrals, caldria diferenciar entre el teixit associatiu de caràcter tradicional (associacions veïnals, culturals,...) que, amb l'excepció del cas de Santa Eugènia i Part Alta, es troba en una situació d'envelliment i manca de renovació, respecte del Tercer Sector prestador de serveis, que té una presència significativa en els barris, amb una especial rellevància en el cas del Barri Antic de Lleida, però que sovint té una vessant més intervencionista que comunitària. D'altra banda, cal tenir en compte que per la seva condició de centralitat, el cens associatiu és especialment alt, però moltes d'aquestes associacions no realitzen activitats al barri, sinó que només hi tenen el seu domicili social. En referència a les relacions entre la població nouvinguda al teixit associatiu, cal dir que en la majoria dels casos no s'ha produït una incorporació rellevant de la població migrant a l'àmbit associatiu comunitari: malgrat existir algunes associacions d'immigrants, pràcticament no existeixen associacions mixtes, més enllà d'aquelles de facto, com les AMPAs.

Finalment, cal assenyalar que en el cas del centre històric de Lleida i de la Part Alta de Tarragona hi ha presència de població gitana. Si bé la primera viu en condicions de forta marginació, a la segona es troba bastant ben integrada a la dinàmica del barri i la ciutat.

3.2 Barris Perifèrics

Els barris perifèrics estudiats tenen el seu origen en les dècades dels 60 i 70, i per tant formen part del període d'expansió urbana vinculada al model de desenvolupament fordista i a un urbanisme especulatiu que va prioritzar l'expansió en quantitat a la dotació d'equipaments i serveis de qualitat. Sovint aquests barris van servir per allotjar la població migrant espanyola que va acudir a les ciutats catalanes per millorar les seves condicions de vida, donada l'oferta ocupacional en el sector industrial i de la construcció. Es tracta de barris de promoció privada (com és el cas de Ciutat Meridiana a Barcelona) o pública, (com els barris de l'Obra Sindical del Hogar, el cas dels Blocs Joan Carles de la Mariola o el Grup Sant Jaume a Pont Major). Alguns

d'aquests barris van conèixer un important teixit reivindicatiu durant els anys 70 (i.e. Ciutat Meridiana) que els va permetre aconseguir els serveis (urbanització dels carrers, transport públics), zones verdes i equipaments (col·legis, centres de salut, centres cívics) que hi mancaven. Bona part d'aquests equipaments es van obtenir durant la primera època dels ajuntaments democràtics.

Actualment, es tracta de barris eminentment residencials, amb un dèbil teixit comercial-empresarial i un règim de tinença majoritàriament de lloguer. Malgrat que en els darrers anys ha millorat la connectivitat amb la resta de la ciutat, sovint es caracteritzen per una discontinuïtat en el teixit urbà: presència de carretera i superfície comercial en el cas de la Mariola, allunyament de les àrees centrals en el cas de Pont Major, periferialització física sobre un turó en el cas de Ciutat Meridiana i forta periferialització en el cas de Bonavista. El concepte de perifèria està relacionat amb la mida i l'estructura de la ciutat. Així, mentre en el cas de Ciutat Meridiana, Bonavista i Pont Major la distància del barri respecte al centre és prou significativa, en el cas de la Mariola el barri no es troba lluny de l'àrea cèntrica, però el fet de no disposar d'un accés directe i visual n'accentua la percepció de barri perifèric. Malgrat que es tracta de barris que als anys 80 van viure processos d'estigmatització social, actualment aquesta percepció ha estat parcialment substituïda per la seva desaparició dels mapes cognitius dels habitants de la ciutat, tractant-se de barris on els habitants de fora desconeixen la seva composició social (Pont Major) o tindrien dificultats per ubicar-los geogràficament (Ciutat Meridiana).

Una de les característiques emergents d'aquests barris ha estat el creixement sostingut de la població d'origen migrant, que sovint accedeix a pisos de compra després del seu assentament en habitatges de lloguer en altres zones de la ciutat, tot i que comença a emergir un mercat de lloguer informal entre població nouvinguda, en alguns casos d'habitacions, vinculat a les xarxes familiars i de paisanatge. Aquest augment de la població migrant pot comportar dinàmiques de segmentació espacial, que comencen a ser visibles en l'espai públic. En aquest sentit, els col·lectius de nouvinguts tendeixen a agrupar-se per àrees geogràfiques d'origen. Cal assenyalar que aquestes dinàmiques de segmentació i concentració espacial són especialment rellevants en el cas de la Mariola pel que fa referència a la població gitana, que articula al voltant seu un microsystema econòmic vinculat a la venda en mercats ambulants i un fort teixit associatiu endogàmic; que contrasta amb el dèbil teixit associatiu de la població no-gitana.

Respecte a **l'esfera del mercat**, la majoria dels seus residents no treballa en el barri i sovint les possibilitats de trobar una feina dins el barri acostumen a ser minses. Donat el seu caràcter monofuncional (predominança del caràcter residencial), el teixit comercial acostuma a ser dèbil. Cal destacar no obstant, al marge de la presència de mercats ambulants (a Bonavista, Mariola i proximitats de Pont Major), que la majoria de persones han de sortir del barri per satisfer les seves necessitats d'oci i consum. En aquest sentit, cal assenyalar que en molts casos la pròpia tipologia edificatòria no incorpora baixos adequats per al desenvolupament d'una activitat comercial, i potser per aquest fet la presència de comerç ètnic és menor.

Respecte a l'**esfera redistributiva**, la presència dels poders públics és forta en el cas de Ciutat Meridiana i Pont Major, que disposen d'un important nombre d'equipaments (Poliesportiu, Centre Cívic, Dispensari de Salut, Biblioteca,...) i que és utilitzada majoritàriament pels habitants del barri (a excepció del centre cívic de Pont Major que disposa d'una programació de dinamització cultural en clau de ciutat); en el cas de Lleida, aquesta presència és menor a excepció de l'àmbit de serveis socials. La forta presència dels poders públics és derivada en part de la forta tradició reivindicativa d'aquests barris durant els anys 70'.

Sovint, l'**esfera de reciprocitat** d'aquests barris està marcada per la presència d'un teixit associatiu envellit que té el seu origen en les lluites reivindicatives del anys 70 i una certa presència d'entitats del tercer sector (i.e. Cruïlla en el cas de Ciutat Meridiana) però amb una densitat menor que l'observada als barris centrals. Les tendències de desarticulació del teixit associatiu i envelliment i manca de renovació de les associacions tradicionals es poden observar també en els barris perifèrics.

Finalment, cal destacar la presència de població gitana, especialment en els barris perifèrics de La Mariola i Bonavista i en menor mesura a Ciutat Meridiana. En aquest sentit, i en referència a les trajectòries estudiades, cal tenir en compte l'impacte de la variable de pertinença a la població gitana en l'anàlisi de les entrevistes seleccionades alhora de considerar la concurrència de factors de vulnerabilitat. Un altre element que cal tenir en compte són els efectes territorials derivats de la concentració de població gitana, que pot suposar dinàmiques de segregació i estigmatització territorial.

4. Anàlisi comparativa de les trajectòries d'exclusió-inclusió

L'anàlisi de les entrevistes realitzades ens permet detectar un seguit de pautes comunes en les trajectòries d'exclusió – inclusió dels diferents grups socials i la seva relació amb el territori de residència. No obstant això, també s'observen algunes dissimilituds significatives en funció de si les persones viuen en barris cèntrics o perifèrics.

4.1 Joves

Pel que fa al col·lectiu de joves amb fracàs escolar i dificultats d'inserció laboral, hem de constatar que, en el conjunt dels territoris estudiats, aquest no és un col·lectiu en situació generalitzada d'alta vulnerabilitat social. Més aviat, podríem parlar de factors de risc social d'intensitat variable segons la configuració de l'estructura d'oportunitats dels territoris (presència de recursos públics, programes específics dirigits a aquest col·lectiu, possibilitats d'inserció laboral en el barri...). Bona part dels factors de risc que afecten aquest col·lectiu social semblen actuar independentment del territori, però en canvi, allò que sí varia entre els territoris és la resposta a les problemàtiques d'aquest col·lectiu, les polítiques i dispositius implementats.

Quan observem el traçat tipus de les trajectòries d'aquest col·lectiu, veiem que els moments crítics venen donats per l'abandonament escolar per part d'aquest joves, fet que acostuma a anar precedit per capítols d'absentisme escolar així com de situacions de dificultat de seguiment del procés d'escolarització degut a la falta de motivació, a dificultats d'aprenentatge no detectades a temps, la voluntat d'assolir una ràpida inserció en el mercat de treball per aconseguir ingressos, etc... Més allà d'aquests elements comuns, els factors d'origen (nacionalitat) i ètnics (pertinença a minories ètniques) agreugen encara més la situació d'algunes de les persones d'aquest col·lectiu.

Pel que fa a la població jove immigrada (no ens referim als nascuts a Catalunya de pares estrangers; 5 respecte el total d'entrevistats), es pot observar que hi ha factors addicionals que fan més complicada la seva inserció social plena, com pot ser el procés de reagrupament familiar (moment amb un fort impacte en les trajectòries dels individus perquè acostuma a anar lligat a separacions, trencament de vincles socials previs i l'esforç d'adaptació a un context social nou amb poques xarxes socials en el territori) i també les barreres legals-administratives a les quals han de fer front (per exemple, disposar del permís de residència però no del permís de treball). Aquest tipus de problemàtiques específiques de la població jove immigrada, en correlació amb la presència d'un nombre significatiu de població immigrada en els barris, les hem observat en el barri cèntric de Girona (St. Eugènia-Can Gibert del Pla), el Centre Històric de Lleida i en els dos barris de Barcelona.

L'altre element a assenyalar és que, molt especialment en els dos barris de Lleida (no tant en Ciutat Meridiana, tot i tenir també població gitana), la valoració de segons quins

fets rellevants de la trajectòria dels joves, i molt especialment de les joves, estan altament condicionats per patrons culturals ètnics específic de la població gitana. Així, doncs, l'abandonament escolar per part de les noies gitanes no és vist pel seu entorn familiar com quelcom problemàtic, degut a que, davant del fracàs escolar, les famílies gitanes opten per derivar a llurs filles cap a la llar com a proveïdores de cura i responsables del treball reproductiu. Aquest fet és especialment significatiu en el cas del Centre Històric de Lleida, on l'escala de vulnerabilitat de la població gitana femenina és molt més pronunciada que la de la Mariola, així com la de Ciutat Meridiana.

Malgrat tots els factors apuntats, en termes generals no es detecten barreres d'accés al mercat laboral particularment fortes per als joves. Ans al contrari: degut a l'estructura econòmica i productiva de la societat catalana (amb una incidència important de sectors econòmics pels quals es necessita poca qualificació com la construcció, l'hostaleria i altres serveis), el fracàs escolar no suposa una barrera per accedir als estrats inferiors del mercat laboral. No obstant això, és important recordar que la vulnerabilitat en la trajectòria dels joves ve més donada per les barreres futures de promoció laboral que no pas per les pròpies barreres d'accés al mercat laboral (precarietat crònica, baixos sous, irregularitat).

Pel que fa a la importància del territori en el procés de vulnerabilitat dels individus, aquest es presenta com un element amb incidència exclusògena o inclusiva depenent de la configuració de l'estructura d'oportunitats específica de cada barri. En termes generals, podríem dir que, tot i oferir menys oportunitats de treball per als veïns que no pas els barris cèntrics, els barris perifèrics acostumen a tenir més capacitat per generar vincles socials i identificació amb el barri. Alhora, però, quan la vinculació dels joves amb el territori es projecta sobre l'espai públic (places, parcs i carrers), espai de socialització i de l'oci amb el grup d'iguals en l'adolescència, aquesta pot convertir-se també en motiu d'estigmatització d'aquest col·lectiu, al qual se li associen pràctiques com la microdelinqüència, el consum de drogues, conductes agressives... Aquesta estigmatització encara és més pronunciada quan l'ús de l'espai públic és dut a terme per grups fàcilment identificables com grups d'estrangers, com és el cas de Ciutat Meridiana. L'ús de l'espai públic com a espai d'oci, però, va minvant a mesura que els joves van assolint més inserció laboral i recursos econòmics. Aquest fet també promou que els joves vagin transferint el seu temps d'oci cap a d'altres zones de la ciutat. Es tracta, sens dubte, d'uns dels col·lectius amb més capacitat de mobilitat inter-territorial a la ciutat.

Malgrat que el col·lectiu de joves és un col·lectiu que ha passat fa relativament poc per un mecanisme de recolzament institucional amb molt potencial inclusiu com és l'escola, la relació amb l'esfera dels poders públics és desigual segons els territoris. Per una banda, allà on existeixen entitats d'acció social amb programes ocupacionals adreçats especialment a la població jove amb fracàs escolar amb lògica de barri, com és el cas de la Mariola i Ciutat Meridiana (ambdós barris perifèrics) s'ha detectat una més eficient coordinació entre els serveis de territori (derivació de la institució escolar o de serveis socials a l'entitat que gestiona el programa específic), així com un mecanisme de (re)inserció de joves que actua com a malla de seguretat temporal

sobre aquests joves i com a dispositiu de capaciació professional. Aquesta lògica de treball, malgrat que des d'un punt de vista més assistencial, també es desenvolupa al Centre Històric de Lleida. D'altra banda, no s'ha detectat cap programa de similars característiques en el cas dels dos barris de Girona (Pont Major i St. Eugènia). En una altra direcció, en les entrevistes es detecta un baix ús dels equipaments disponibles en el territori (amb excepció dels esportius), degut tant a barreres informatives com a la manca d'interès sobre allò que es desenvolupa. Ens trobem, doncs, davant espais amb potencial inclusiu infrautilitzats.

En la dimensió comunitària, val a dir que s'ha detectat un nivell participatiu molt baix en els teixits associatius dels territoris, potser amb l'excepció de les entitats esportives. No obstant això, com hem comentat abans, durant la primera adolescència, les xarxes socials informals, el grup d'iguals (els amics del barri), és molt important pel que fa a la generació de vincles comunitaris de caràcter territorial. Malgrat això, a mesura que es va accedint a ingressos econòmics, l'oci i les relacions socials es desterritorialitzen progressivament.

Per últim, l'esfera del mercat, potser amb l'excepció de la Barceloneta degut a l'eclosió del sector serveis relacionats amb el turisme, és una esfera amb efectes inclusius molt febles pels joves en els territoris analitzats. Amb més febleses als barris perifèrics que no pas als centrals, però. Així, doncs, podríem afirmar que les experiències laborals així com de consum en temps d'oci se situen en la majoria dels casos fora del territori, degut a que aquest no els hi ofereix oportunitats sòlides. El cas del Centre Històric de Lleida mereix ser esmentat en particular: malgrat estem davant un territori econòmicament dinàmic que actua com a eix comercial de la ciutat, els comerços no ocupen als habitants del territori.

En resum, els resultats empírics de la recerca no permeten concloure que, en el cas d'aquest col·lectiu, el territori sigui un element molt impactant en la seva trajectòria d'exclusió. Els factors que incideixen en la seva vulnerabilitat són relativament independents del barri on viuen, la seva capacitat de mobilitat és molt elevada i els factors territorials van perdent pes a mesura que els joves van superant la fase de la primera adolescència. No obstant això, l'existència de certs dispositius de coordinació de polítiques específicament dirigides al col·lectiu de joves amb fracàs escolar amb dificultats d'inserció laboral sí que marca una diferència significativa entre les estructures d'oportunitats dels diferents territoris. Les mesures més habituals en els territoris que hem estudiat són d'ordre formatiu i ocupacional, mentre que altres mesures de caire més comunitari es potencien menys, malgrat que del nostre anàlisi es desprèn que podrien ser igualment importants.

4.2 Migrants en situació administrativa irregular

La població immigrada és un dels grups vulnerables emergents en el conjunt dels barris estudiats. Amb l'eclosió dels fluxos migratoris a nivell global a partir de la segona meitat dels anys 90 (flux que ha continuat en creixement fins a dia d'avui), han emergit una sèrie de problemàtiques amb diferents dimensions (dimensió social, econòmica,

cultural i jurídica), que exigeixen una resposta dels poders públics adequada a aquesta nova realitat social.

Pel que fa a la presència de població immigrada en els barris analitzats, trobem situacions ben diferenciades: els barris amb més població immigrada són els barris de la Ciutat de Lleida (La Mariola, amb un 30% respecte el total de la població del barri, i el Centre Històric, que a data del 2006 el 41,23% de la població era estrangera); posteriorment, trobem els la ciutat de Barcelona, amb la Barceloneta amb un 22% i Ciutat Meridiana amb un 15% respecte el total de la població (no oblidem, però, que són barris amb un nombre elevat d'habitants i amb un creixement, especialment en el cas de Ciutat Meridiana, enorme en els últims 6 anys - amb creixements anuals del 40%-). Per últim, en percentatge i en número absolut, observem el cas dels Barris de Girona (amb uns índexs propers al 20%), així com els de Tarragona (amb percentatges propers al 13%). La presència d'un major o menor nombre de població immigrada en aquests barris es relaciona amb el pes que tenen en l'economia urbana sectors com l'agricultura (recollida de fruita en el cas de Lleida), la construcció o els serveis (Barcelona), segments del mercat on generalment s'ocupa la població immigrada.

Quant als principals punts crítics en les trajectòries de les persones immigrades, val a dir que mostren una seqüència tipus que respon a les següents fases: 1) arribada al territori en condicions d'irregularitat legal i administrativa, 2) aïllament relacional i desconeixement de l'entorn del lloc d'acollida i, per últim, 3) fase de vulnerabilitat social i material donada per de les barreres d'accés al mercat laboral i als mecanismes de protecció social a causa de la situació legal i administrativa. Cal dir que la no possessió de papers és la principal barrera no només a l'hora d'accedir al mercat laboral o als recursos de serveis socials de l'àmbit públic, sinó també a l'hora de poder ser beneficiari, per exemple, de polítiques d'habitatge (o signar un contracte de lloguer, amb la qual cosa es fomenten indirectament les pràctiques d'explotació). A més a més, aquesta situació d'irregularitat administrativa provoca exclusió pel que fa als drets de ciutadania política. Els elements exclusògens més determinants es relacionen, per tant, amb el marc legal. Així, doncs, és la configuració d'aquest marc jurídic el que empeny a moltes persones immigrades cap a situacions de vulnerabilitat aguda que es van pal·liant amb el temps, a mesura que es va coneixent l'entorn, es van teixint xarxes d'ajuda i suport mutus i, per descomptat, participant de l'economia submergida a fi i efecte d'aconseguir ingressos econòmics.

Els territoris analitzats juguen rols diferents en relació a l'acollida d'aquest col·lectiu vulnerable. Així, doncs, mentre els barris cèntrics de Lleida i Tarragona actuen com a barris de primera acollida de la població immigrada (degut a l'oferta d'habitatges accessibles així com per l'existència de xarxes socials i comunitàries d'acollida), la resta de barris analitzats són barris pels quals la població immigrada acostuma a arribar després d'una trajectòria prèvia a la ciutat o a d'altres municipis del país.

La importància del territori en la trajectòria de vulnerabilitat és certament important en el cas d'aquest col·lectiu. La primera i més significativa raó de vinculació amb el territori és el preu de l'habitatge en aquests barris, menors al preu mig de les

respectives ciutats. En aquest sentit, els barris que presenten un parc d'habitatge més degradat de tots els estudiats (com és el cas del Centre Històric de Lleida o Camp Clar de Tarragona), actuen com a un fort pol d'atracció de la població immigrada, malgrat que molt sovint en condicions d'infrahabitatge. A més a més, cal no oblidar que aquest fet generalment va acompanyat de problemes com l'amuntegament, el relloguer d'habitacions així com les pràctiques abusives de propietaris que treuen benefici d'una situació de la desprotecció jurídica d'aquestes persones.

Per una altra banda, en el barri és on es constitueixen les xarxes socials i comunitàries amb d'altres persones immigrades, potser la principal i més important font de recolzament emocional, material i informacional d'aquest col·lectiu. A més a més, és mitjançant el recolzament puntual de les entitats d'acció social presents al territori (especialment en la primera etapa de l'arribada) que s'estableixen estratègies per pal·liar els cicles de vulnerabilitat, així com el buit de recolzament que en d'altres col·lectius vulnerables ocupen les xarxes familiars.

No obstant això, malgrat que aquests elements presents al barri són fonamentals per entendre les estratègies inclusives de la població immigrada en situació irregular, en el conjunt de les persones entrevistades no s'ha observat un sentiment de pertinença territorial al barri on viuen. En aquest sentit, la convivència veïnal i comunitària, tot i que no s'han detectat brots xenòfobs greus (potser amb l'excepció de Ciutat Meridiana, degut a l'ocupació de segons quins col·lectius joves d'immigrants de l'espai públic per la nit), és una "convivència fràgil". Aquesta convivència és especialment més fràgil en aquells barris on ja residia població gitana, on la els conflictes i els recels per la competència dels recursos del territori s'ha aguditzat. En aquest sentit, podríem parlar d'una certa segmentació social en barris com Ciutat Meridiana, La Mariola o el Centre Històric de Lleida. Aquesta segmentació té la seva traducció en el món associatiu, en el teixit comercial (en un procés d'etnificació comercial forta en barris com el Centre Històric de Lleida, la Barceloneta i incipient en Ciutat Meridiana), així com en les escoles públiques, serveis com ludoteques o centres oberts del territori, en procés de concentració progressiva de població segons ètnia o nacionalitat (per exemple, en una escola la població gitana i en l'altra la immigrada, succeeix en el cas de la Mariola). Aquesta tendència a la concentració és més intensa quan més nombrosa és la població immigrada en el territori.

L'accés als serveis socials està condicionat per la condició de reconeixement com a residents legals, no obstant en alguns casos hi ha un acompanyament en la trajectòria per part dels treballadors socials. Aquesta desprotecció oficial de facto comporta que l'assistència d'aquest col·lectiu es desplaci sovint al tercer sector, possiblement l'autèntica malla de seguretat d'aquesta població durant els moments més crítics de la seva trajectòria. Si bé hi ha casos com el Centre Històric de Lleida on es concentren un nombre important de serveis i equipaments adreçats a població immigrada al bell mig del barri, la tendència generalitzada és que hi hagi més recursos en els barris centrals que no pas en els barris perifèrics.

L'existència de fills canvia substancialment el procés d'integració de la família migrant, per l'accés a diferents circuits d'informació institucional i de relació amb persones de

xarxes de la ciutat (pares, educadors, companys...), ja que aquest fet intensifica el recolzament i suport institucional de les persones immigrades amb els recursos a l'abast del territori (beques, ludoteques, contacte amb professionals, parcs).

A l'hora de subratllar les principal diferències entre el fet de viure en un barri cèntric i un barri perifèric, podem observar que un dels fets més destacables és la capacitat més integradora dels barris cèntrics, bàsicament per l'existència de més recursos a l'abast al territori així com perquè presenten uns índexs de densitat més elevats de població immigrada, la qual cosa es tradueix en l'existència de xarxes socials de suport informal més reeixides. Aquesta afirmació és vàlida pel conjunt dels barris cèntrics: tant els que pateixen en el seu sí dinàmiques gentrificadores, com és el cas de la Barceloneta; com aquells barris cèntrics en situació de degradació social i urbanística accentuada com el cas del Centre Històric de Lleida o Camp Clar de Tarragona; passant pel St. Eugènia- Can Gibert del Pla, on actualment no es detecta cap situació de vulnerabilitat social ni problemàtiques de la naturalesa que trobem en la resta de barris cèntrics analitzats. Les dinàmiques alcistes del preu de l'habitatge en els barris cèntrics i la voluntat de les persones immigrades de tenir pisos en propietat les està portant cada cop més cap als barris perifèrics, barris la capacitat d'integració social dels quals és menor que no pas la dels cèntrics. A més a més, aquesta situació planteja el risc d'un escenari futur, ja observat en d'altres ciutats europees, de segregació urbana a les perifèries de la població immigrada.

4.3 Aturats de Llarga durada

Las característiques de la població que integra aquest perfil han canviat al llarg de les últimes dècades en correspondència amb les noves situacions de risc produïdes per la crisi del món del treball. L'atur va ser una situació social general i un tema de gran centralitat a l'agenda política en els 80, tenint com a conseqüència que les persones, en general homes obrers en la franja dels 40-55 anys, que es quedaven sense feina per tancament o reducció de plantilla de les empreses, pràcticament no podien trobar les oportunitats de reincorporar-se a l'economia formal. Aquesta situació de vulnerabilitat material s'estenia habitualment a altres àmbits com el relacional, el de la salut, el de l'habitatge, etc. Actualment, el patró de risc associat al treball ha canviat. El perfil de risc predominant ja no és el de la interrupció indefinida de la vida laboral, sinó el de persones que viuen amb escassos ingressos, amb treballs inestables i sense garanties laborals. Aquestes noves situacions de vulnerabilitat laboral, a més a més, ja no són exclusives dels homes adults, sinó que es produeixen molt freqüentment entre les dones, els joves i les persones immigrades. Cal diferenciar una situació més encara, la de les persones que mantenen un vincle discontinu amb el mercat formal de treball, que és possible que hi hagin accedit en poques ocasions a la seva vida, o que fins i tot no hi han accedit pràcticament mai i viuen dels ingressos de l'economia submergida i/o de les ajudes socials. Aquest tipus de persones són les que s'ubicarien en una escala d'exclusió social més greu i les que, a més de baixos ingressos, acostumen a acumular múltiples factors de risc com addiccions, malalties físiques i psicològiques, empresonament, violència de gènere, pobresa heretada...

En l'anàlisi comparat de la situació d'aquest col·lectiu segons les ciutats, hem de diferenciar el cas de Girona, que d'acord amb les seves característiques estructurals de nivells de renda més alts i taxes d'atur per sota de la mitjana de Catalunya, presenta perfils vulnerables en els barris estudiats però no arriben a ser tant greus com en les altres ciutats. En canvi, Barcelona i Lleida concentren les situacions de risc d'exclusió laboral més pronunciades, amb població que pràcticament no ha accedit mai a l'àmbit laboral formal com a conseqüència de factors diversos (baixos nivells educatius, baixa qualificació laboral, malalties...). En les trajectòries de les tres ciutats, l'edat, les malalties i la formació són els factors estructurals que més destaquen entre les barreres d'accés al mercat de treball.

El fet de viure en un barri cèntric o perifèric no és especialment rellevant en la constitució de la trajectòria, però sí que hi ha una correspondència amb l'estructura sociodemogràfica del barri. En els barris perifèrics de Barcelona i Girona es troben persones en atur que responen al perfil més clàssic d'obriers amb una vida laboral amb continuïtat. En canvi, les trajectòries dels barris centrals (especialment Barcelona i Lleida) són més properes a situacions d'exclusió laboral. En aquests barris hi trobem freqüentment persones que han crescut en llars pobres, han patit situacions de violència familiar, han abandonat l'escolarització primària per treballar, en alguns casos han viscut al carrer i han desenvolupat greus malalties físiques i/o mentals. En aquest sentit, les trajectòries de La Mariola a Lleida són més properes als perfils dels centres històrics, circumstància derivada de la presència de persones d'ètnia gitana caracteritzades directament pel no accés al mercat formal de treball, la inserció en l'economia informal de tradició familiar, baixa qualificació laboral...

Així, doncs, la diferència de barri no és clau en tant que desencadenant de la vulnerabilitat laboral, però la relació amb el territori sí que canvia a partir del moment en que una persona amb treball formal es queda a l'atur. Hi ha una qüestió que canvia totalment en la vida d'una persona sense feina, l'ús del temps. Al desaparèixer l'organització quotidiana al voltant del temps productiu, la vida s'omple de temps lliure, que serà utilitzat en la generació de nous recursos de subsistència i en la interacció en espais públics com les places, el carrer, el mercat i els bars del barri. L'atur implica que el veí passi molta estona en el barri, a diferència d'abans que "entrava" i "sortia" per la feina. Els que pràcticament no han accedit al mercat formal del treball necessiten sempre de recursos a l'abast en el territori (accés a informació de les xarxes de coneguts sobre oportunitats laborals, recolzament social en la interacció quotidiana al carrer, i, és clar, l'accés als recursos més formals de suport material i social).

Aquest col·lectiu està protegit pel PIRMI com a mecanisme formal de protecció social que permet enfrontar la precarietat material, però com hem esmentat abans no hi ha cap mesura que abordi la situació de risc integralment. Les rentes mínimes d'inserció contempnen la formació del subjecte perquè en algun moment de l'itinerari es reincorpori al mercat de treball, però en totes les entrevistes han expressat la disconformitat amb els cicles formatius que reben. En canvi, sí que destaquen l'espai de socialització que propicia la trobada amb altres persones en la mateixa situació. Així, doncs, els serveis socials són l'àmbit al que accedeixen per a la gestió d'aquesta ajuda i els treballadors socials es tornen agents, terapèutics en molts casos, de

recolzament i assistència en situacions crítiques. D'altra banda, les accions del Tercer Sector estan orientades al treball sobre altres factors de risc que pateixen aquestes persones com les addicions (en un cas de Lleida l'acció d'una entitat per ajudar a la persona entrevistada a sortir del treball sexual va ser cabdal en el procés d'inserció social) , però no treballen sobre altres aspectes com la formació o les teràpies ocupacionals. La família és l'última malla d'atenció i suport al cicle de vulnerabilitat, com en altres col·lectius que no reben atenció integral de les polítiques públiques, situació que s'evidencia en les trajectòries analitzades a les tres ciutats. Si les xarxes familiars fallen i no hi ha actius disponibles com habitatge de protecció social i ajudes socials, el procés de acceleració d'exclusió social és ineludible.

4.4 Monoparentals

El col·lectiu de dones monoparentals es defineix per la situació de la dona sustentadora de llar amb persones dependents a càrrec (fills menors d'edat, gent gran...). El seu rol pot donar-se amb presència/absència de la figura de l'home que pot estar present físicament però no contribuir a la reproducció familiar, ni econòmicament ni en la cura, ni acomplir una funció de suport emocional - aquesta situació acostuma a donar-se en el cas de relacions de parella amb violència de gènere o per conductes vinculades al consum de drogues.

L'emergència d'aquest grup vulnerable és relativament recent i es produeix arran de canvis socidemogràfics, per fenòmens com la immigració i per noves formes de reproducció familiars. L'itinerari d'immigració ha canviat les pautes seguides fins ara, i en aquest moment, principalment en el cas dels llatinoamericans, és la dona qui encapçala el procés de sortida del país d'origen així com qui posteriorment inicia el reagrupament de fills i altres membres de la família. Pel que fa a les noves formes de reproducció familiar, les principals causes que incideixen sobre la constitució de llars monomarentals estan basades en fets com l'entrada activa al mercat de treball que els hi ha permès afrontar noves dinàmiques familiars amb independència de l'espai de poder econòmic i simbòlic tradicionalment ocupat per l'home al nucli de convivència.

Els moments crítics en el procés de vulnerabilitat poden començar per l'abandonament o la separació, però també es poden evidenciar en altres punts de la relació. Tanmateix, la separació pot ser el punt de sortida i millora de la situació. En molts dels casos analitzats, principalment en els de la ciutat de Barcelona i Lleida, l'abandonament es va produir després del naixement de fills, podent donar-se factors d'acumulació com l'empresonament del seus companys.

Els perfils de les persones entrevistades a la ciutat de Lleida estan traçats per l'ètnia gitana. Les primeres etapes de cicle vital de les dones entrevistades es donen en contextos socials de pobresa severa. Manifesten haver passat situacions de vida al carrer, violència domèstica, consum de drogues i alcohol, així com abusos sexuals. Presenten nivells educatius diversos, tot i que en general són baixos, coincidint amb l'escala de vulnerabilitat en la que s'ubiquin (a major risc d'exclusió, menors nivells formatius). Només entre les dones immigrants es troben nivells d'educació superior incompleta. Els treballs que realitzen són de baixa qualificació i es

corresponen a una divisió sexual del treball, feines del sector servei relacionades amb la cura: neteja, cuina i cura de nens i gent gran. La inserció al mercat de treball comença en situacions de precarietat i s'estabilitza amb la contractació en el mercat formal, fet que acostuma a coincidir amb l'opció definitiva per la monoparentalitat com a model de llar. En tots els casos, el PIRMI és un ingrés significatiu de manera permanent o puntual, dependent dels moments reproductius (normalment es demana durant l'embaràs i la lactància). Finalment, l'habitatge és un àmbit de pes en les trajectòries de les persones entrevistades, marcant en tots els casos un punt d'inflexió en la sortida del conflicte familiar. En aquest sentit, és important remarcar que l'estratègia d'accés està condicionada al preu de la vivenda i a la tinença. Les dones que viuen en barris perifèrics són propietàries i estan pagant hipoteques que van adquirir abans de la separació, i en tots els casos manifesten que la despesa en vivenda absorbeix un percentatge molt alt dels ingressos de la llar.

Els punts crítics de la trajectòries de les dones immigrants són coincidents amb l'abandonament perquè a partir d'aquest moment la dona s'ha d'organitzar la vida per sí mateixa (casa, ingressos, xarxes, cura del fill). El fet de ser estrangera comporta vulnerabilitats diferenciades en factors com les barreres lingüístiques, o la irregularitat de la situació administrativa que l'impedeix treballar i accedir a serveis socials, així com una feblesa significativa de xarxes socials i comunitàries. Tanmateix, un cop la situació legal es regularitza i s'accedeix al mercat formal de treball, la cadena d'obstacles es trenca: s'aconsegueix l'accés a una vivenda, l'accés a ajudes de serveis socials, s'enforteixen les xarxes sociocomunitàries degut a l'arrelament al territori... És llavors, doncs, quan es visibilitzen els riscos de vulnerabilitat estructurals al col·lectiu de dones monoparentals i apareixen altres qüestions com la dificultat de conciliar la vida familiar i la vida laboral, la sobrecàrrega de treball domèstic i de cura, problemàtiques psicoemocionals, alhora que es mantenen aquells temes propis del col·lectiu immigrant com l'adaptació a la societat d'acollida, la continuïtat del procés de regularització fins la nacionalització, la convalidació de credencials educatives del país d'origen...

Respecte a la importància del territori en el procés de vulnerabilitat, de l'anàlisi de les entrevistes podem concloure que per a les dones monoparentals el barri és un espai molt important en les dinàmiques d'inclusió social, malgrat que no hi ha diferències importants respecte a si la trajectòria es dona en un barri perifèric o cèntric. La localització de les xarxes de suport és un factor significatiu per la integració social, patró coincident en les tres ciutats analitzades.

En aquest sentit, l'accés a l'estructura d'oportunitats del territori de residència és clau i es dona en diferents moments. L'entorn del món educatiu dels fills és el primer esglaó de recolzament de les dones monoparental: l'escola es torna un punt d'informació per trobar recursos que facin de suport material (beques) o immaterial (contactes de professionals psicològics) i un espai tradicional de socialització amb mares que viuen situacions semblants. Les biblioteques i ludoteques són altres llocs de referència i representen, en molts casos, espais alternatius de cura que permeten optimitzar el temps de conciliació laboral de les dones. Les dificultats d'establir una llar monomarental obliga a les dones a cercar recursos de l'àmbit públic, comunitari o

privat, fent una explotació intensiva dels bens, serveis i estratègies per aconseguir-los. L'especificitat de les problemàtiques emergents de llars monomarentals no són tractades per les polítiques públiques i per tant les xarxes comunitàries protagonitzen la gestió de recursos (família, veïns i amics). De vegades les necessitats més urgents de les dones són de caràcter emocional. Busquen enfortir-se psicològicament per transformar les relacions de la llar (superar la crisi de la fractura familiar, sortir al mercat de treball, enfrontar la cura permanent dels fills, crear noves xarxes relacionals...). Els tallers d'autoestima promoguts pel Tercer Sector han estat espais adequats detectats en els barris perifèrics, així com la creació espontània de grups d'autoajuda. Les xarxes de veïns també són proveïdores d'informació sobre treball i cura dels fills. En referència a l'oferta de treball, en els barris cèntrics poden trobar-se casos d'inserció laboral en el sector serveis (turisme, hostaleria...), mentre que en els perifèrics això no és possible degut a la seva economia deprimida.

El teixit comercial del barri es suficient per l'adquisició d'articles de primera necessitat, però per compres de major despesa econòmica es desplacen a zones més denses comercialment o a grans magatzems. La proximitat que permet el reconeixement dels clients dels negocis del sector privat (comerç i bancs) permet a les dones recórrer al crèdit per assolir emergències econòmiques. Finalment, creiem que la mobilitat és un aspecte diferencial entre les dones que viuen als barris perifèrics, ja que la llunyania de la llar respecte a la boca del metro, més els horaris i la freqüència del transport públic, fan que les dones hagin d'usar el transport privat tant per poder conciliar la vida laboral- familiar, com per aprofitar amb més autonomia el temps d'oci. Pel que fa aquest últim tema, les activitats d'oci quotidiana es desenvolupen en l'espai públic mitjançant l'ús intensius de parcs, places i espais verds que puguin existir en el barri, per l'esbarjo dels fills. En aquest sentit, s'ha de tenir especialment en compte la presència d'aquesta població en la planificació urbana.

4.5 Gent Gran

La gent gran en condicions de vulnerabilitat és un col·lectiu present i en progressiu augment en totes les ciutats, en coincidència amb un canvi sociodemogràfic que es dona a escales nacionals. La pobresa material per baixos ingressos és un factor comú per aquest col·lectiu de població, amb l'agreujament dels casos de les dones viudes que cobren pensions no contributives. La disminució d'ingressos per la sortida del mercat de treball i la percepció de la jubilació com un estat de passivitat vital són els factors que marquen el procés de vulnerabilitat. Un altre punt crític és la pèrdua de familiars i/o parelles amb les que conviuen, amb un conseqüent debilitament de les xarxes relacionals. Però, el moment més difícil en les trajectòries de gent gran és l'aparició de malalties, especialment les que influeixen en la pèrdua de autonomia. Aquesta situació implica, per una banda, assumir la necessitat de demanar ajuda als serveis socials, i per l'altra, que en conseqüència la problemàtica és visibilitzada socialment. Per últim, la pèrdua de vincles i d'autonomia personal dificulten a la persona relacionar-se en espais alternatius a la llar, agreujant els sentiments de solitud.

Des del punt de vista del territori, la presència de població envellida és molt més important en els barris centrals que en els perifèrics, i la disponibilitat de recursos dels diferents àmbits socials varien, d'acord a les característiques de les xarxes comunitàries, de l'acció del mercat i de la coordinació dels serveis públics que es doni en cada cas. Els riscos socials que afecten aquest col·lectiu estan molt relacionats amb la configuració territorial dels barris, tant des del punt de vista de la provisió territorial de recursos com de la constitució urbanística i física de l'espai. Pel que fa a l'habitatge en les tres ciutats, hi ha un percentatge important de persones majors que són propietàries en els barris perifèrics, i que s'estalvien de aquests tipus de despeses, mentre que les que viuen en els barris centrals són llogaters amb rendes de llarga durada i, en el cas de La Barceloneta, són objecte de mobbing immobiliari. Des del punt de vista urbanístic, els barris centrals presenten una multiplicitat de barreres arquitectòniques: per una banda, les relacionades amb l'antiguitat del parc d'habitatge (falta d'ascensor, condicions de degradació física) i, per l'altra, les que es troben en l'espai públic (absència de rampes, escales d'accés a finques...). Els barris perifèrics tampoc tenen previsions urbanístiques per aquesta població, però el fet de que la població sigui més jove i els edificis de construcció més recents i amb poques plantes d'alçada, disminueix la incidència d'aquest factor.

El sentit de pertinença al barri està basat en el temps de residència i en l'experiència viscuda des de llavors i és un aspecte important per la percepció d'inclusió social al territori (vàries generacions familiars en barris centrals i població fundacional en barris perifèrics, en tots dos casos es tracta de persones amb una implicació veïnal significativa), a excepció dels barris de la ciutat de Girona en el que el sentiment d'arrelament amb el barri s'ha anat difuminant. La identificació amb l'espai assenta les certeses del món conegut i facilita l'accés a xarxes comunitàries-veïnals que tenen un paper clau en situacions d'aïllament residencial.

La importància de l'esfera comunitària del territori en la inclusió social de la gent gran es pot analitzar a través dels casos de La Barceloneta i La Mariola. En el primer barri l'arrelament de les famílies de "tota la vida" proporciona vincles de solidaritat amb la gent gran, en especial de control i acompanyament sobre les que viuen soles. En el barri de Lleida les xarxes familiars de la població gitana són els agents que donen suport als riscos degut a que les persones majors d'ètnia gitana continuen vivint amb els fills en un model de família extensa. En canvi, al Centre Històric de Lleida, l'efecte territori és el contrari, degut a la fugida de població autòctona del barri amb una conseqüent feblesa de les xarxes socials

Encara que l'esfera comunitària és molt important en la provisió de recursos per a aquest segment de la població, la dependència respecte als serveis socials dels poders públics és essencial per a les seves estratègies de supervivència. En aquest sentit, els principals satisfactors han estat previstos pels mecanismes de protecció social de l'administració pública, com visites de treballadores socials, assistència de treballadores familiars, ajudes econòmiques per arranjaments o despeses puntuals, servei de teleassistència, serveis sanitaris, casals, residències... En alguns casos, depenent de l'impacte dels problemes d'aquest sector de la població en el territori, els serveis públics (per ex. La Barceloneta) fan un treball en xarxa (organismes de

l'administració i entitats del tercer sector) o impulsen programes específics pel seguiment de les necessitats i les polítiques de resposta (Gent de Platí, a Lleida).

Per últim, respecte la incidència de l'àmbit privat, podem assenyalar dos temes rellevants: el teixit comercial, el mercat i els bars són espais de socialització reconeguts per la gent gran, així com l'acció d'algun tipus d'institució bancària que promou programes d'intercanvi generacional i l'existència de residències i recursos sanitaris privats. La situació de centralitat del barri de La Barceloneta comporta una concentració de serveis privats (complexos esportius, clíniques...) que planifiquen activitats i professionalitzen serveis d'atenció a la població envellida del barri, però els entrevistats consideren que són insuficients perquè s'hauria de contemplar la situació de baixos ingressos de la gent gran en el moment d'estipular el cost d'aquests serveis. A Lleida, fora del servei públic i les xarxes comunitàries (especialment les familiars), les pràctiques institucionals privades d'atenció a la gent gran són escasses, més aviat al contrari, hem trobat exemples de desprotecció com l'impossibilitat de rebre el servei de teleassistència per no disposar de telèfon fix.

5. Conclusions Finals

Aquesta recerca ens ha permès començar a explorar a Catalunya una qüestió que en altres països ha generat abundant literatura al llarg dels darrers anys. Ens referim a la dimensió territorial de l'exclusió social urbana i, més específicament, el fenomen dels barris desafavorits i les trajectòries de vida dels col·lectius socials vulnerables que resideixen en aquests barris. Ens aporta algunes pistes per respondre a preguntes com "fins a quin punt les oportunitats de vida venen influenciades de forma significativa per l'àrea urbana on es resideix" o, més concretament, "en quina mesura elements territorials poden agreujar la condició de vulnerabilitat social de certs col·lectius i per tant dificultar més encara la seva inserció social". Són preguntes que no només tenen un interès acadèmic, sinó que es justifiquen, sobretot, pel seu potencial per orientar-nos en el disseny de les polítiques urbanes d'inclusió social. La dimensió territorial de l'exclusió social només ha començat a ser incorporada recentment i tímidament en els diagnòstics sobre l'exclusió i en els programes per a la inclusió impulsats a Catalunya. Podríem fer referència, per exemple, a l'impuls dels Plans de Desenvolupament Comunitari, concebuts originàriament com un instrument de dinamització de les relacions comunitàries en entorns territorials desafavorits; o els Plans Educatius d'Entorn, que pretenen generar estratègies de relació entre els centres educatius i el seu entorn comunitari per, entre d'altres coses, afavorir la inclusivitat del sistema educatiu; els Plans Locals d'Inclusió Social, que pretenen concertar entre diversos agents locals estratègies per a la inclusió i la cohesió social en els municipis; o, els Projectes d'Intervenció Integral desenvolupats en el marc de la Llei de Barris, orientats a impulsar processos de rehabilitació de barris i àrees urbanes desafavorides i que per tant requereixen una atenció especial. Tots aquests programes, impulsats per successius governs de la Generalitat de Catalunya en els darrers anys, coincideixen en reconèixer el fet que ens situem en un context de canvi socioeconòmic que genera noves pressions exclusògenes; l'impacte territorialitzat d'aquests processos d'exclusió social; la necessitat d'adoptar nous enfocaments de política pública que permetin respondre eficaçment a les noves condicions de complexitat social reflectides en el territori; i la creixent importància, en aquest context, de certs principis de política pública com la proximitat, la integralitat, la cooperació interadministrativa i la participació de la societat civil. És aquest context de canvi social i d'emergència de polítiques innovadores d'inclusió socioespacial el que justifica la rellevància d'estudis que, com aquest que aquí hem realitzat, contribueixin a aclarir la manera que el territori incideix sobre l'exclusió social, com pot arribar a tenir efectes inclusius i per tant com tractar la variable espai en el disseny de les polítiques.

Una de les primeres constatacions fetes en aquest estudi és que les quatre grans ciutats catalanes han estat subjectes durant les tres darreres dècades a múltiples transformacions estructurals que, si bé han generat noves oportunitats de progrés i ascens social per a àmplies capes de la societat, també han incrementat de manera significativa la vulnerabilitat de certs col·lectius. El fort augment de la població immigrada procedent de països del sud; l'envelliment i sobreenvelliment de la població; la creixent diversitat i inestabilitat de les relacions familiars; o la flexibilització progressiva del mercat laboral no són factors negatius per si mateixos però sí és

evident que, en totes les ciutats estudiades, són subjacents a l'emergència de noves realitats d'exclusió social urbana. No obstant això, les diferències d'escala entre les ciutats, les diferents ubicacions en els seus entorns metropolitans, així com les diferents trajectòries econòmiques i productives impliquen diferències importants entre aquestes ciutats, tant pel que fa a la intensitat i extensió dels processos d'exclusió com pel que fa a la incidència relativa dels diferents factors. En aquest sentit, Girona representa el cas d'una ciutat fortament terciaritzada amb una renda familiar superior a la mitjana catalana, més alts nivells formatius i una major taxa d'activitat. En canvi, Tarragona i Lleida serien més dependents del seu bagatge industrial i agrícola, i presenten els indicadors socioeconòmics i formatius més baixos. Barcelona se situa en l'entremig i mostra una realitat socio-espacial altament complexa.

Quan baixem al nivell micro-territorial (dels barris), el primer que podem destacar és que, malgrat l'existència de pautes comunes de vulnerabilitat social en tots els barris estudiats, existeixen diferències importants segons si els barris desfavorits tenen el caràcter de centre històric o de perifèria urbana segregada. Així, doncs, algunes de les problemàtiques que afecten de forma particular els centres històrics són el fort envelliment i degradació del seu parc d'habitatges, habitualment molt antic, l'envelliment i sobreenvelliment de la població i la concentració d'importants bosses de població immigrada amb pocs recursos que s'ha instal·lat en aquests barris atreta per l'oferta de lloguer de baix preu i altres elements relacionats amb la centralitat urbana d'aquests barris. En general, però, són barris altament complexos tant pel que fa als usos urbans que concentren, als col·lectius socials que hi resideixen i a les tendències de canvi que estan seguint. En el cas de la Barceloneta s'evidencia una dinàmica creixent de gentrificació afavorida per l'efecte dels processos de renovació urbana que estan desenvolupant-se al conjunt del districte de Ciutat Vella i la seva proximitat marítima. Un procés que podria desenvolupar-se també a la Part Alta de Tarragona, donada l'existència d'un important patrimoni arqueològic que actua com a focus d'atracció turística. Aquesta situació contrasta amb el cas de Lleida, on no s'identifiquen elements d'atracció tant clars, si bé es pot hipotetitzar que els processos de regeneració urbana vinculats al Pla Integral de Llei de Barris puguin afavorir una gentrificació d'usos. Finalment, en el cas de Girona, no es dona aquesta dinàmica gentrificadora donat que aquesta s'ha concentrat fortament en el Barri Vell, i el barri de Santa Eugènia no disposa d'elements atractors de les classes benestants. En resum, la condició de centralitat urbana implica que en aquests barris s'hi acostumin a concentrar recursos, activitats i col·lectius socials diversos i desiguals, sovint amb interessos en conflicte. Aquest fet planteja l'exigència que les polítiques de rehabilitació siguin especialment participatives i evitin excloure els legítims interessos de permanència i millora de qualitat de vida en el barri dels més desfavorits (gent gran, immigrants...).

Les tendències en els barris perifèrics són clarament diferents. Aquí, el fenomen de l'envelliment és menys evident, i fins i tot en alguns d'aquests barris l'estructura demogràfica és lleugerament més jove que no pas la del conjunt de la població; el règim de tinença dels habitatges acostuma a ser de propietat i el seu estat, comparat amb els dels barris centrals, acostuma a ser millor; el percentatge de població immigrada també acostuma a ser més baix, tot i que s'observa que molta de la

població que arriba als barris cèntrics en primera instància, quan acumula els diners suficients, marxa cap als barris perifèrics atreta per les millors condicions ambientals i, sobretot, per l'opció de comprar-hi habitatge a preus accessibles. L'experiència d'altres països europeus ens ensenya que aquesta tendència, accelerada sovint per polítiques agressives de rehabilitació en els centres històrics, pot acabar desembocant en una creixent segregació territorial de la població immigrada cap a les perifèries urbanes, fet que pot arribar a tenir, com s'ha vist recentment en alguns països veïns, efectes altament negatius. Més enllà de la incidència en augment del fenomen de la immigració, les problemàtiques actuals dels barris perifèrics són similars en les quatre ciutats estudiades: forta mobilitat residencial, amb processos creixents de concentració de població immigrada; debilitament i fragmentació del teixit associatiu; manca d'elements de centralitat que incorpori aquests barris a les geografies d'usos urbana. En resum, la insuficient atenció per part de les administracions públiques, unit a una dinàmica de marginació per part dels agents del mercat i un creixent deteriorament de les xarxes comunitàries estan actuant com a poderosos elements de segregació d'aquest tipus de barris. Es fa urgent l'impuls de mesures específiques que millorin la dotació d'equipaments, infraestructures i serveis, estimulin la inversió privada i revitalitzin els teixits comunitaris. Programes, en definitiva, que actuïn integralment sobre la seva estructura territorial d'oportunitats i no només sectorialment, sobre aspectes concrets com l'urbanisme o la participació comunitària.

Aquest estudi també ens ha donat pistes sobre com el territori incideix sobre les trajectòries de vida dels col·lectius socials vulnerables. La primera idea a destacar, en aquest sentit, és que aquesta incidència dels factors territorials és altament complexa i en cap cas pot simplificar-se en termes de concentració de població socialment vulnerable i els suposats efectes que això comporta de reproducció de la "cultura de la pobresa". El primer element de complexitat pel que fa a la manera en que actuen els efectes territorials té a veure amb el fet que aquests tenen un caràcter clarament multidimensional. És a dir, tenen a veure amb l'accessibilitat a equipaments i serveis públics en el territori, amb oportunitats de treball, accés a renda i oci, així com amb la presència de xarxes comunitàries de reciprocitat interpersonal.

Taula 3 Estructura d'oportunitats territorial en relació al cicle vital

	MERCAT	REDISTRIBUTIVA	RECIPROCAT	DIMENSÍO SIMBÒLICA	DIMENSÍO FÍSICA
Infància	Cuidats, llars d'infants	Llars d'infants serveis socio-sanitaris	Xarxes de cuidat familiar i comunitària	Percepció seguretat a l'espai públic	Parcs Infantils i barreres arquitectòniques/orogràfiques
Escolarització	Equipaments educatius privats	Equipaments educatius concertats i públics Serveis Socials especialitzats per a infants adolescents	Entitats d'educació en el lleure Xarxes d'atenció familiar i comunitària Xarxes d'amistat (grups d'iguals)	sentiment de pertinença	Connectivitat/ Centralitat Espais públics adequats a infants i joves
Treball	Oferta Ocupacional	Prestacions Formació Ocupacional	Xarxes d'amistats i coneguts Teixit associatiu	Arrelament Estigmatització del territori	Connectivitat Transport públic
Habitar /Família	Teixit comercial Equipaments privats (esportius, socio-sanitaris, oci, financers) Mercat immobiliari	Prestacions i ajudes a la família Equipaments comunitaris públics Oferta d'habitatge públic Socio-sanitari	Xarxes familiars i comunitàries	Sentiment de pertinença Seguretat l'espai públic	Espai públic (parcs, jardins,...) Barreres arquitectòniques i orogràfiques Transport Públic Estat de conservació dels edificis
Migració	Oferta ocupacional Teixit comercial Tipologia mercat immobiliari Empreses orientades població nouvinguda (locutoris, serveis jurídics,...)	Serveis d'Informació Migrants Prestacions socials Serveis Socials d'Atenció Primària	Associacionisme immigrant Xarxes de paisanatge	Prejudicis i estigmes població nouvinguda Percepció multicultural del territori	Connectivitat Tipologia edificacional
Vellesa	Residències gent gran Serveis socio-sanitaris Cuidat	Equipaments socio-sanitaris Prestacions socials Teleassistència Serveis Socials d'Atenció Primària	Teixit associatiu Llars d'avis Xarxes familiars comunitàries	Percepció de seguretat Sentiment de pertinença	Barreres arquitectòniques i orogràfiques Tipologia edificacional (ascensors, espais habilitats,...)

Elaboració pròpia

El concepte que hem emprat en aquesta recerca de l'Estructura d'Oportunitats Territorials ens permet emmarcar aquesta complexitat de factors que hi ha al darrere dels anomenats "efectes de barri". Al llarg de la recerca, a més a més de les dimensions esmentades, hem pogut constatar la importància d'elements com els estrictament "físics" o "oroogràfics" del territori (accessibilitat, connectivitat, facilitats o obstacles per la mobilitat...) i dels elements simbòlics, que tenen a veure amb les imatges que els propis residents i, sobretot, els agents externs, construeixen sobre el barri en qüestió i que acostumen a tenir conseqüències clarament estigma-titzadores.

El segon element de complexitat fa referència al fet que els efectes de barri actuen de manera diferent segons si es tracta de barris centrals o de barris perifèrics, com ja hem apuntat més amunt. Per exemple, els aspectes relacionats amb la segregació i per tant amb la llunyania o dificultat d'accés a equipaments i serveis en el centre afecten, òbviament, a la població que viu en els barris perifèrics, i no als residents dels barris centrals. En canvi, les pressions gentrificadores són un factor de vulnerabilitat social molt intens en els centres històrics d'algunes de les ciutats estudiades, i no pas en les perifèries.

Per últim, al llarg d'aquest estudi també hem pogut constatar com els efectes de barri varien en funció dels col·lectius socials. Per exemple, les persones grans, ateses les majors dificultats de mobilitat, acostumen a tenir més dependència respecte les oportunitats territorials que no pas, en un altre extrem, les persones joves. Un altre col·lectiu particularment 'depenent' de les condicions del territori de residència són les dones en situació de monoparentalitat, atesa la necessitat que tenen de concentrar en un espai pròxim l'accés a la feina, les xarxes familiars i comunitàries de suport i l'accés a certes institucions públiques com l'educació i els serveis socials.

La taula 3 resumeix com el territori afecta potencialment les trajectòries d'inclusió – exclusió de les persones o, més concretament, quin tipus d'elements territorials relacionats amb les dinàmiques del mercat, la presència dels poders públics i les característiques de les xarxes socials i comunitàries, són més rellevants en cadascuna de les etapes del cicle vital de les persones. Inclou, també, la rellevància d'aspectes estrictament físics del territori i d'altres elements de tipus simbòlic. Més que no pas respondre a una voluntat d'exhaustivitat en la identificació de cadascun d'aquests elements, pretén convidar a reflexionar sobre com tractar la dimensió territorial en les polítiques urbanes d'inclusió social i, fins i tot, definir una agenda de recerca acadèmica al voltant d'aquesta temàtica. És una invitació, en definitiva, a incorporar la dimensió territorial, en la seva complexitat, en les polítiques d'inclusió social, a l'hora que apunta temes d'estudi per a una recerca que creiem que ha d'estar compromesa amb la transformació social.